Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) युगात मराठी साहित्य : आव्हाने आणि संधी

डॉ. नारायण शिवशेट्टे*

मराठी विभाग,पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर,ता.बिलोली जि.नांदेड (महा.)

शोध सार

जेव्हा जेव्हा नवे तंत्रज्ञान उदयास आले, तेव्हा त्याने मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर खोलवर परिणाम केला आहे. लेखनकलेचा शोध, छपाई यंत्राचा विकास, वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन आणि इंटरनेट — या प्रत्येक टप्प्यावर साहित्यनिर्मितीच्या स्वरूपात बदल घडून आले. आज आपण कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (Artificial Intelligence) युगात प्रवेश केला असून, या तंत्रज्ञानाचा प्रभाव साहित्य क्षेत्रावरही प्रकर्षाने जाणवत आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे अशी संगणकीय प्रणाली जी मानवी बुद्धीप्रमाणे विचार करू शकते, शिकू शकते, निर्णय घेऊ शकते आणि भाषेचा अर्थ समजू शकते. पूर्वी साहित्यनिर्मिती ही पूर्णतः मानवी सर्जनशीलतेवर आधारित होती; परंतु आज संगणक स्वतः कविता, कथा, निबंध, संवाद लिहू लागले आहेत. ही बाब मराठी साहित्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची, पण तितकीच चिंताजनकही आहे.

मराठी साहित्याची परंपरा ही केवळ लेखनापुरती मर्यादित नाही, तर ती महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय जडणघडणीशी निगडित आहे. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ यांचे संत साहित्य, पेशवेकालीन बखर साहित्य, ब्रिटिशकालीन सुधारक विचारसरणी, आधुनिक काळातील सामाजिक, दलित, स्त्रीवादी साहित्य — या सर्व प्रवाहांतून मराठी साहित्याने समाजाचे नेतृत्व केले आहे. अशा समृद्ध परंपरेसमोर आज कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे आव्हान उभे आहे. हे आव्हान स्वीकारायचे की नाकारायचे, हा प्रश्न नसून ते कसे समजून घ्यायचे आणि कसे हाताळायचे, हा खरा प्रश्न आहे. म्हणूनच या जर्नलमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मराठी साहित्य यांचे नाते, त्याचे फायदे-तोटे, वापर, गैरवापर, भविष्यातील संधी व आव्हाने यांचा सविस्तर, चिकित्सक आणि संशोधनात्मक अभ्यास करण्यात येत आहे.

बीज शब्द: *कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मराठी साहित्य, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, साहित्य परंपरा, आव्हाने, संधी*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
डॉ. नारायण शिवशेट्टे
Email: narayanshivshette@gmail.com

कृत्रिम बुद्धिमत्ता : संकल्पना आणि व्याप्ती

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे मानवी मेंदूच्या विचारप्रक्रियेचे, निर्णयक्षमतेचे आणि शिकण्याच्या क्षमतेचे संगणकीय अनुकरण. मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (Natural Language Processing) अशा विविध तंत्रज्ञानांच्या साहाय्याने संगणक आता केवळ आदेश पाळणारे यंत्र राहिलेले नाहीत, तर ते विचार करण्यासारखे भासू लागले आहेत.

भाषा ही ए.आय.च्या विकासातील केंद्रस्थानी आहे. कारण भाषा समजल्याशिवाय माणसाचा विचार समजत नाही. त्यामुळे साहित्य, कविता, कथा, कादंबरी यांसारख्या भावनाप्रधान आणि संदर्भसंपन्न माध्यमांशी ए.आय.चा संबंध येणे स्वाभाविक आहे. आज ए.आय. साहित्य निर्माण करू शकते, मजकुराचे विश्लेषण करू शकते, वाचकांच्या आवडी समजू शकते आणि वाचनानुभव वैयक्तिक पातळीवर घडवू शकते. हीच बाब मराठी साहित्याच्या संदर्भात विचार करण्याजोगी आहे.

मराठी साहित्याची परंपरेची ओळख

मराठी साहित्य ही केवळ लेखनाची परंपरा नाही, तर ती महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक जीवनाची स्मृती आहे. संत तुकारामांच्या अभंगांतून व्यक्त होणारी आत्मिक तगमग, ज्ञानेश्वरांच्या ओवीतून साकारलेले तत्त्वज्ञान, शाहिरी परंपरेतील सामाजिक जाणीव, आणि आधुनिक काळातील कादंबऱ्यांतून उलगडणारी मानवी

गुंतागुंतहे सर्व मराठी साहित्याचे अविभाज्य अंग आहे. AI केवळ माहितीवर प्रक्रिया करू शकते, संतांच्या अनुभवांची, भक्तीची आणि आध्यात्मिक खोली AI समजू शकत नाही. संत तुकाराम अभंगांचे उदाहरण पाहता येईल ते म्हणतात, " कोणा सांगावयास | गेले होते देशोदेश | नेले वाऱ्याहातीं माप | समर्थ तो माझा बाप" १ हा संत तुकारामांचा अभंग वाचला म्हणजे त्यांच्या लोकप्रियतेची कारणे अधिक खोलवर शोधली पाहिजेत असे वाटल्याशिवाय राहत नाही. पण ए.आय च्या माहितीवर आधारित ही मूल्य आपणास कळणार नाहीत. बदलत्या काळात वाचकाची मानसिकता बदलली आहे. आजचा वाचक वेगवान आहे, माहितीप्रधान आहे आणि त्वरित समाधान शोधणारा आहे. अशा वाचकाला परंपरेशी जोडून ठेवणे हे मोठे आव्हान आहे.

डिजिटल युगातील वाचक : बदलती वाचनसंस्कृती

आजचा वाचक ग्रंथालयात शांतपणे तासन्तास बसणारा राहिलेला नाही. तो मोबाईलवर, टॅबवर, स्क्रीनवर वाचतो. त्याच्यासाठी पुस्तक हे भौतिक वस्तू नसून डिजिटल फाईल असते. या बदलामुळे वाचनाची सवय, वाचनाची खोली आणि वाचनाचा कालावधी—हे सर्व बदलले आहे.

याच ठिकाणी व्यक्तिगत वाचन अनुभव ही संकल्पना पुढे येते.

व्यक्तिगत वाचन अनुभव (Personalized Reading) :

व्यक्तिगत वाचन अनुभव म्हणजे प्रत्येक वाचकाला त्याच्या वैयक्तिक आवडी, वाचनसवयी, भाषिक झुकाव आणि बौद्धिक पातळी यांच्या आधारे साहित्य उपलब्ध करून देणे. ही संकल्पना मुळात वाचककेंद्रित आहे. पूर्वी वाचक पुस्तक शोधायचा; आज तंत्रज्ञान पुस्तक वाचकापर्यंत आणते. हा बदल लक्षणीय आहे.

ए.आय. आधारित शिफारस प्रणाली : कार्यपद्धती आणि परिणाम

ए.आय. आधारित शिफारस प्रणाली ही मोठ्या प्रमाणावर डेटा विश्लेषणावर आधारलेली असते. वाचक काय वाचतो, किती वेळ वाचतो, कोणत्या प्रकारचे साहित्य वारंवार निवडतो—या सर्व बाबींचे विश्लेषण करून ए.आय. पुढील वाचनाची शिफारस करते.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात अशी प्रणाली प्रभावी ठरल्यास नवोदित लेखकांना वाचक मिळू शकतात, दुर्लक्षित साहित्य पुन्हा प्रकाशात येऊ शकते आणि वाचनसंस्कृतीला नवी चालना मिळू शकते. " विसाव्या शतकांनी औद्योगिक क्रांती द्वारे माणसाला यंत्रवत करण्याचा आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारे यंत्राकडून मानवी बुद्धिमत्तेची कामे करवण्याचा प्रयत्न केला पण २१ व्या शतकांनी मात्र आपल्याला योग्य दिशा दाखवली ती अशी की ज्या गोष्टी यंत्रांना उत्तम जमतात त्या यंत्रांना करू द्या आणि ज्या गोष्टी केवळ माणसांना जमू शकतात त्या माणसांनाच करू द्या यंत्रे व माणसे यांच्या क्षमता पूर्णपणे भिन्न पण परस्पर पूरक असल्याने मानवी समाजाच्या हितासाठी त्या दोघांची म्हणजे मानवी आणि न मानवी बुद्धिमत्तांची निकोप व टिकाऊ भागीदारी यशस्वी करा मानव व पर्यावरण या दोघांसाठी ही कल्याणकारी ठरेल" २ असा विचार विवेक सावंत यांनी 'भागीदारी : मानवी व नमानवी बुध्दिमत्तांची' या लेखात मांडले आहे.

मराठी साहित्यापुढील संधी

१) नवीन वाचकवर्गाची निर्मिती - ए.आय.च्या मदतीने तरुण पिढीला त्यांच्या आवडीच्या विषयांतून मराठी साहित्याकडे वळवता येऊ शकते.

२) साहित्याचे जागतिकीकरण- डिजिटल माध्यमांमुळे मराठी साहित्य जागतिक स्तरावर पोहोचू शकते.

३) संशोधन आणि अभ्यासाला गती- मोठ्या प्रमाणावर साहित्य विश्लेषण शक्य झाल्याने संशोधनाची नवी दारे उघडतात.

आव्हाने : आत्मभान टिकविण्याची गरज

१) अल्गोरिदमचा मर्यादित दृष्टिकोन -लोकप्रियतेच्या निकषावर साहित्य ठरवले जाण्याचा धोका आहे.

२) भाषेची सूक्ष्मता- मराठीतील भावछटा, बोलीभाषा, सांस्कृतिक संदर्भ हे संगणकाला समजावणे कठीण आहे.

३) सर्जनशीलतेचा प्रश्न -साहित्य ही यांत्रिक प्रक्रिया नसून मानवी अनुभूतीचे फलित आहे.

साहित्यिक, ग्रंथालये आणि शिक्षणसंस्था

या नव्या युगात साहित्यिकांनी, ग्रंथपालांनी आणि शिक्षणसंस्थांनी तंत्रज्ञानाशी सुसंवाद साधणे आवश्यक आहे. ग्रंथालये ही फक्त पुस्तके साठवणारी ठिकाणे न राहता, डिजिटल ज्ञानकेंद्रे बनली पाहिजेत.

ए.आय. आणि मराठी वाचकाचे मानसशास्त्र :

वाचन ही केवळ बौद्धिक क्रिया नसून ती एक भावनिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. मराठी वाचकाच्या मानसशास्त्राचा विचार केला, तर त्यामध्ये परंपरेचा आदर, भाषेवरचे प्रेम आणि आशयातील भावनिक गुंतवणूक हे तीन प्रमुख घटक आढळतात. मात्र कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात या मानसशास्त्रात सूक्ष्म पण मूलगामी बदल घडताना दिसतो.

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

आजचा मराठी वाचक सतत माहितीच्या प्रवाहात वावरतो. सोशल मीडिया, व्हिडिओ, लघुलेख, संदेश—या साऱ्यांमुळे त्याचे लक्ष केंद्रित होण्याचा कालावधी कमी झाला आहे. परिणामी, दीर्घ कादंबरी किंवा तात्त्विक ग्रंथ वाचण्याऐवजी तो लघुरूप, निवडक उतारे आणि विषयप्रधान लेखनाकडे अधिक आकर्षित होतो. ए.आय. आधारित वाचनशिफारस प्रणाली या बदलत्या मानसशास्त्राचा अभ्यास करून वाचकाला त्याच्या मानसिक स्थितीनुसार साहित्य सुचवू शकते.

उदाहरणार्थ, एखादा वाचक सामाजिक विषयांवरील लेख वारंवार वाचत असल्यास, त्याला समाजभान असलेली कथा, दलित साहित्य, ग्रामीण कादंबऱ्या किंवा वास्तववादी कविता सुचविणे शक्य होते. अशा प्रकारे ए.आय. वाचकाच्या मनोवृत्तीचा आरसा बनते. मात्र येथे एक धोका दडलेला आहे. वाचकाला फक्त त्याच्याच आवडीच्या चौकटीत अडकवण्याचा. साहित्याचे खरे सामर्थ्य हे माणसाला अस्वस्थ करण्यात, प्रश्न विचारायला लावण्यात आणि नवे दृष्टिकोन देण्यात आहे. त्यामुळे ए.आय. प्रणाली विकसित करताना वाचनाची मानसिक वाढ हा निकषही महत्त्वाचा ठरतो.

मराठी वाचकाच्या मानसशास्त्रात अजून एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे भाषिक आपलेपणा. जर ए.आय. प्रणाली मराठी भाषेची लय, भावछटा आणि सांस्कृतिक संदर्भ ओळखण्यात अपयशी ठरली, तर वाचक तिला परकी मानेल. म्हणूनच मराठी वाचकासाठी विकसित होणारी ए.आय. प्रणाली ही केवळ भाषांतरावर आधारित न राहता, मराठी सांस्कृतिक जाणिवेवर आधारित असणे आवश्यक आहे.

भविष्यातील मराठी साहित्य :

भविष्यातील मराठी साहित्याचा विचार करताना एक प्रश्न वारंवार उपस्थित होतो—ए.आय. लेखकाची जागा घेईल का? या प्रश्नामागे भीती अधिक आणि वास्तव कमी आहे. कारण साहित्यनिर्मिती ही केवळ शब्दांची रचना नसून ती अनुभव, संवेदना आणि आत्मअनुभूतीचे फलित आहे. ए.आय. हे अनुभव जगत नाही; ते अनुभवांचे विश्लेषण करते. मात्र भविष्यात मानवी + कृत्रिम सहलेखन (Human–AI Co-writing) ही संकल्पना महत्त्वाची ठरू शकते. लेखक आपल्या कल्पना, भावविश्व आणि अनुभव मांडेल; ए.आय. त्याला भाषा, रचना, संदर्भ आणि संशोधनाच्या पातळीवर साहाय्य करेल. अशा सहलेखनामुळे लेखकाची सर्जनशीलता मर्यादित न होता, अधिक व्यापक होऊ शकते

मराठी साहित्याच्या संदर्भात हे सहलेखन विशेष फलदायी ठरू शकते. बोलीभाषांचे दस्तऐवजीकरण, दुर्लक्षित साहित्यप्रकारांचे पुनरुज्जीवन, ऐतिहासिक संदर्भांचे अचूक संकलन—या सर्व क्षेत्रांत ए.आय. लेखकाचा समर्थ सहकारी ठरू शकते. मात्र अंतिम सर्जनशील निर्णय हा मानवी लेखकाचाच असला पाहिजे.

भविष्यातील मराठी साहित्य हे कदाचित पूर्णपणे डिजिटल माध्यमावर अवलंबून असेल; परंतु त्याचा आत्मा मात्र मानवी राहील. तंत्रज्ञान हे साधन असेल, दिशा नव्हे. जर मराठी साहित्याने या सहलेखनाचा स्वीकार विवेकाने केला, तर ते केवळ टिकेलच नाही, तर नव्या पिढीपर्यंत अधिक प्रभावीपणे पोहोचेल.

समारोप

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे युग हे मराठी साहित्याच्या अस्तित्वासाठी संकट नसून आत्मपरीक्षणाची आणि पुनर्निर्मितीची संधी आहे. तंत्रज्ञान हे साधन आहे; साध्य नाही. साहित्याचा आत्मा हा मानवी संवेदनांत, अनुभवांत आणि प्रश्नांत दडलेला आहे.

आज गरज आहे ती संतुलनाची परंपरा आणि परिवर्तन यांच्यातील समतोल साधण्याची. जर मराठी साहित्याने आपली मुळे जपली आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने आपले पंख विस्तारले, तर भविष्यातील वाचक असे नक्कीच म्हणेल,

"कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगातही मराठी साहित्य मानवीच राहिले."

संदर्भ सूची / सहाय्यक सूची

१.सरदार गं.बा.- संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ती आठवी, डिसेंबर २०१० पृ.क्र. १०५

१.शिरसाठ विनोद (संपादक) विज्ञान आणि समाज , साधना प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती १ नोव्हेंबर २०२४ पृ.क्र १००

२. मोरे, नंदकुमार - मराठी भाषा माहिती आणि तंत्रज्ञान, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक. मे २०२३

३.माने, संजय - डिजिटल युगातील मराठी भाषा आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, कोल्हापूर पृष्ठ क्र. ५५–७२, १०१-११०

४. देशपांडे, शं. गो.- मराठी साहित्याचा इतिहास, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे पृष्ठ क्र १२-२५

५.Russell, Stuart & Norvig, Peter - Artificial Intelligence: A Modern Approach Pearson Education.Jurafsky, पृष्ठ क्र . १-१६, ६१०-६२५

६. Dan & Martin, James H.Spee

७. ch and Language Processing Pearson / Stanford University McCarthy,

८. Ricci, Francesco; Rokach, Lior; Shapira, Bracha Recommende Systems Handbook Springer. पृष्ठ क्र. 1–16, 610–625

९. Carr, Nicholas,The Shallows: Atlantic Books,1 Sep 2010

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)